

نگاهی کوتاه بر تاریخچه زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره*

(بخش اول)

دکتر ساجدالله تفهیمی، استاد دانشگاه کراچی

ترجمه دکتر علی محمد مؤذنی، استادیار دانشگاه تهران

زبان فارسی با فتح پشاور و لاهور توسط غزنویان از طریق تنگه خیبر به شبه قاره را یافت. از آن به بعد، لاهور نه تنها به عنوان پایتخت غزنویان، پایگاهی اجتماعی و سیاسی داشت، بلکه مرکز جامعه اسلامی و فرهنگ و ادبیات آنها نیز بود و از این رو رشد و توسعه این شهر تا دوره غوریان ادامه یافت.

از زمان تشکیل حکومت مستقل اسلامی سلاطین دهلی در شبه قاره در سال ۱۲۰۶م / ۶۰۲ هـ توسط قطب الدین ایبک، زبان فارسی به عنوان زبان درباری و رسمی برگزیده و معرفی شد و تا پایان دوره امپراتوری مغول در سال ۱۸۵۷م / ۱۲۷۴ هـ) این وضع ادامه داشت.

بدون تردید یکی از عوامل مهم در بالندگی و رشد زبان و ادب فارسی در شبه قاره آن بوده است که به عنوان زبان درباری و رسمی انتخاب گردید ولی در حقیقت این زبان با به پای توسعه اسلام، سرتاسر شبه قاره را در نور دید، زیرا

نخستین مبلغان دین اسلام که بیشتر از ایران و ماوراء النهر بدانجا مهاجرت کرده بودند به وسیله زبان فارسی تبیین می کردند و این زبان را به عنوان عامل ارتباط با ساکنان شبه قاره به کار می بردند.

تأثیر زبان و ادبیات فارسی بر حیات مذهبی، معنوی، ادبی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بسیار عمیق بوده است و این زبان همواره اندیشه و سنن اسلامی را در شبه قاره محفوظ نگاهداشته و مسلمانان را در زمینه های علمی و جز آن به سوی جوامع دیگر، سوق داده است. دانشمندان نه تنها تعداد زیادی از آثار خود را برای ارشاد و راهنمایی توده مردم به زبان فارسی نگاشته اند، بلکه برای تحکیم مبانی و دوام سلطنت پادشاهان بر شبه قاره، کتب فراوانی را در زمینه های سیاست و مملکتداری و نحوه سلوک با رعایا و اقشار مختلف مردم به رشته تحریر در آورده اند. زبان فارسی نیز یکی از عوامل مهمی بوده است که به مسلمانان شبه قاره توانایی بخشیده تا هویت مستقل و ابتکار و احساس بی نظیر و وحدت خود را نگهدارند، به ویژه در خلال چند سال اخیر که سرانجام به استقلال کشور پاکستان انجامید. با توجه به این نگاه اجمالی درباره گسترش زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره می توان موقعیت زبان فارسی را به چهار دوره تقسیم بندی نمود:

- ۱- زبان فارسی پیش از دوره سلاطین دهلی.
- ۲- زبان فارسی در دوره حکومت سلاطین دهلی.
- ۳- زبان فارسی در دوره حکومت تیموریان.
- ۴- زبان فارسی پس از دوره تیموریان.

۱- زبان فارسی پیش از دوره سلاطین دهلی

این دوره عمده دوره غزنویان و غوریان را دربر

می‌گیرد. بنا بر آنچه که قبلاً نیز یاد شد، زبان فارسی در دوره غزنویان به شبه قاره راه یافت، تعداد قابل توجهی از علمای مذهبی، ادبا، عرفا و متخصصان رشته های گوناگون هنر و علوم از اقصی نقاط ایران و ماوراءالنهر به شبه قاره مهاجرت کردند و در لاهور و نقاط دیگر منطقه به منظور تبلیغ اسلام و نیز معرفی ادبیات، هنر و علوم خود اقامت گزیدند و بدین سان این مهاجرت تا دوران های بعد همچنین ادامه داشت.

یکی از برجسته ترین مهاجران اولیه، شیخ ابوالحسن علی بن عثمان الهجویری معروف به حضرت «داتا گنج بخش» است که در زمان سلطنت مسعود بن محمود از غزنه مهاجرت کرد و در لاهور اقامت گزید.

یکی از وزرای دربار سلطان ابراهیم بن مسعود به نام ابونصر فارسی که خود صاحب ذوق و دانش پرور بود در لاهور مرکزی را به نام «خانقاه عمید»^(۱) پدید آورد که تعداد زیادی از شعرا و علمای فارسی زبان را از بیرون شبه قاره به خود جلب کرد و پس از آن سلطان علاءالدوله مسعود بن ابراهیم، یمین الدوله بهرامشاه بن مسعود و فرمانروایان این دوره در لاهور این سنت عشق ورزی و علاقه به فنون و ادبیات را همچنان حفظ نمودند که به عنوان نمونه، دربار کمال الدین شیرزاد بن مسعود بن ابراهیم، مشحون از دانشمندان، متخصصان، حکما، فلاسفه، عرفا، شعرا، مهندسان و منجمان برجسته جهان بود. این دوره اصولاً مبدأ ورود اسلام به شبه قاره محسوب می‌شود و دانشمندان بیشتر تمایل داشتند که اسلام را به جوامع غیرمسلمان تبلیغ و معرفی نمایند و در خلال تعالیم خود، با استفاده از قرآن و حدیث و فقه نو مسلمانان را با اصول دین و مذهب آشنا سازند، و به ندرت به آثار ادبی صرف توجه داشتند. تقریباً ادبیات و متون منحصر به زبان عربی بود، تنها اثر بازمانده نثر فارسی در این دوره کشف المحجوب است، موضوع این کتاب درباره اصول تصوف و عرفان است که در قرن پنجم هجری (یازدهم میلادی) نگاشته شده است. شعرا در این دوره به سرودن اشعار عرفانی رغبتی نداشتند و شعرای لاهور همان قالب های پیشین و سنتی شعر فارسی را که عبارت از قصیده، مثنوی و رباعی و موردپسند دربار غزنویان بود پذیرفته و دنبال کردند.

ابوالفرج رونی (متوفی بعد از سال ۱۱۰۴/ ۴۹۷هـ) و

مسعود سعد سلمان (متوفی ۱۱۲۱/ ۵۱۵هـ) که در لاهور به درجه شهرت رسیدند تقریباً از برجسته ترین شعرای این دوره بودند که همدریف دیگر شاعران پارسی سرا و به یک میزان در پیشرفت زبان فارسی سهیم بودند.

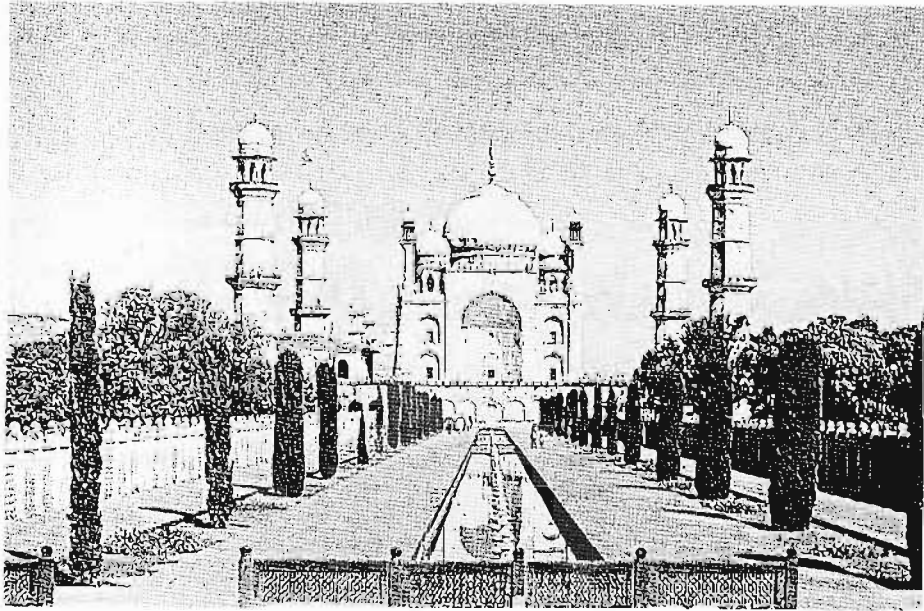
نثر:

رواج زبان فارسی در شبه قاره از یک سو مرهون توجه فرمانروایان غزنوی در لاهور بود که به عنوان زبان رسمی دربار عامل ارتباط و پیوند با سایر جوامع واقع شده است و عامل مهم تر نقش مهاجرانی است که از خارج برای ترویج اسلام به شبه قاره مهاجرت کرده بودند. با این وجود در دوره مزبور نثر ادبی پیشرفت چندانی نداشته است و همان گونه که ذکر شد در خلال این دوره طولانی که به بیش از دو قرن بالغ می‌شود تنها یک نویسنده برجسته به نام شیخ الهجویری به درجه شهرت و کمال رسید.^(۲) وی یکی از پر اثرترین نویسندگان صوفی است که آثار دیگری به غیر از کشف المحجوب از قبیل: «کشف الاسرار»، «منهاج الدین»، «کتاب الفناء والبقاء»، «اسرار الخرق»، «کتاب الیان لأهل العیان» و غیره به وی منتسب است. از میان کتب یادشده تنها کشف المحجوب به عنوان اولین متن عرفانی فارسی و نیز نثر فارسی، حائز اهمیت فراوان است. وی این کتاب را به تقاضای یکی از دوستانش به نام ابوسعید هجویری نوشته است و شامل مباحث گوناگون نظری و جنبه های عملی تصوف و طبقات مختلف آنهاست؛ این کتاب شرح حال مختصری از صوفیان بزرگ را در بردارد و به زبان های انگلیسی و اردو نیز برگردانده شده است.

شعر:

تشویق و پشتیبانی سلطان محمود از شعرا، کمک نسبتاً زیادی به توسعه شهر در این دوره کرده است. علاوه بر دانشمندان و حکما تعدادی از شاعران مثل فرخی از سیستان (م ۱۰۳۷/ ۴۲۹هـ)، عسجدی از مرو (م ۱۰۳۸/ ۴۳۰هـ)، عنصری از بلخ (م ۱۰۳۹/ ۴۳۱هـ) در مبارزات و جنگها در التزام رکاب سلطان محمود، وی را در شبه قاره همراهی می‌کردند. شاعران، رویدادها و اتفاقات مهم و مکانهای پر اهمیت تاریخی را که از آنجا می‌گذشتند، بیشتر در قالب قصیده^(۳) توصیف می‌کردند و بدین روی از طرز شعر

مرثیه (بث الشکوی)
 است. قصاید اخیرالذکر وی
 محصول نوزده سالی است
 که در حبس به سر برده
 است. در این نوع قصاید،
 فضای زندان بویژه سمج‌ها
 (دخمه‌هایی) که در آنها
 محبوس بوده توصیف شده
 است. این نوع اشعار به
 «حسبیت» یا «ناله‌های
 زندان» معروف است.

دوران سلاطین دهلی (۱۵۲۶م/۱۲۰۶هـ)

در دوره سلاطین دهلی، توسعه و گسترش زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره همانند دوره غزنویان ادامه یافت. پس از انقراض غزنویان در لاهور تشکیل حکومت مستقل اسلامی سلاطین توسط قطب الدین ایبک در دهلی، این شهر به عنوان پایتخت، یکی از مراکز مهم سیاسی، مذهبی و ادبی مورد توجه قرار گرفت. زبان فارسی نیز در این دوره زبان رسمی و درباری شبه قاره شد و رسم پشتیبانی از هنر و ادبیات که در دوره پیش، در لاهور توسط فرمانروایان غزنوی انجام می‌پذیرفت همچنان ادامه یافت. هرچند سلطان قطب الدین ایبک بیشتر درگیر سازماندهی و تحکیم مبنای پادشاهی بود؛ به دانشمندان و شعرانی نیز توجه لازم را می‌دول می‌داشت بطوری که بخشندگی و سخاوت برجسته و بی‌همتایش، لقب لک بخش^(۸) (بخشنده لک، در هندی معادل یکصد هزار است) را برایش به ارمغان آورد. دانشمندان برجسته ای از قبیل «مولانا بهاء الدین اوشی»، «جمال الدین محمدبن نصر»، «قاضی حمیدالدین علی بن عمر محمودی»، «حسن نظامی نیشابوری» و «فخر مدبر» تحت حمایت و پشتیبانی او به درجات شهرت رسیدند^(۹). فرمانروایان و رؤسای بعدی دهلی؛ مثل ناصرالدین قباچه نیز از حامیان زبان فارسی بودند و از مشخصه‌های بارز دربارشان، حضور نویسندگان و شاعران بود. مهاجرت دانشمندان و شاعران از فارس، عراق، خراسان و ماوراء النهر به شبه قاره که از دوره غزنویان آغاز شده بود

پشتین تأسی و پیروی نکردند و در لاهور فضای مساعدی را برای شعر ایجاد نمودند. اولین شاعر این دوره که در عهد سلطان مسعود در لاهور به درجه شهرت رسید، ابوعبدالله روزبه مشهور به عبدالله نکتی است.^(۴) وی به همراه دو تن از شعرای معاصر خود به نام‌های «ابو الفرج رونی» و «مسعود سعد لاهوری» از نامدارترین شاعران این دوره بوده‌اند. ابوالفرج رونی یکی از بزرگترین قصیده سرایان مکتب کلاسیک فارسی است^(۵). بطوری که تعدادی از شاعران نامدار کلاسیک متقدم و متأخر؛ مثل مسعود سعد سلمان (۱۱۲۱م/۵۵۱۵هـ)، انوری ابیوردی (م۱۱۸۷/۵۸۳هـ)، ظهیر فاریابی (م۱۲۰۱/۵۹۸هـ)، عرفی شیرازی (م۱۵۹۰/۹۹۹هـ) و فیضی فیاضی (م۱۵۹۵/۱۰۰۴هـ)، علو او را در شاعری تصدیق و تحسین کرده و به شیوه او اقتفا نموده‌اند. تا عصر امیر خسرو دهلوی (م۱۳۲۵/۷۲۵هـ) مسعود سعد سلمان^(۶) به عنوان بزرگترین شاعر دوران قبل از سلاطین دهلی و اوایل این عهد مورد توجه بوده است، وی یکی از پر سروده ترین شاعران بوده و به سه زبان: فارسی، عربی و هندوستانی شعر سروده است، اما تنها دیوان فارسی وی برجای مانده^(۷). این دیوان توسط یکی از شاعران مشهور و معاصر وی به نام ابوالمجد مجدود بن آدم سنایی غزنوی (م۱۱۵۰/۵۴۵هـ) تنظیم شده است. هرچند مسعود سعد، سعی نموده است که استعداد و مهارت شاعری خود را در انواع قالب‌های شعری تجربه کند اما شهرتش بیشتر در قصیده سرایی است و محتوای آنها بیشتر متضمن مدح و

در حجمی گسترده تر در این دوره نیز ادامه یافت؛ بویژه در دوره سلطنت سلطان شمس الدین ایلتتمش تعداد قابل ملاحظه‌ای از دانشمندان و شعرا بر اثر آشوب‌هایی که پی آمد آن حمله مغول به کشورهای اسلامی بود به شبه قاره روی آوردند. تمام این مهاجران با استقبال تمام توسط ایلتتمش در دهلی و معاصر وی قباچه در «اوش» مواجه شدند. مولانا منہاج الدین سراج، نظام الدین حسن نظامی نیشاپوری، فخر الدین مبارکشاه معروف به فخر مدبر، بهاء الدین اوشی، تاج الدین دبیریزه، شهاب الدین مهمره، امیر روحانی جمال الدین بن نصیر، قاضی حمید الدین علی بن عمر محمودی، از دانشمندان مشهوری هستند که تحت حمایت سخاوت‌مندان آنان به درجه شهرت و کمال رسیدند. در طول سلطنت غیاث الدین بلبن، جلال الدین خلجی و علاء الدین خلجی، دوره جدیدی در تاریخ ادبیات شبه قاره آغاز شد. مشهورترین و بدون شک بزرگترین شاعر، امیر خسرو (م. ۱۳۲۵/۵۷۲۵) و دوست صمیمی و نزدیک همتای او در غزل، امیر حسن سجزی ملقب به «سعدی هند» در این دوره به دوره کمال و حیات ادبی خود رسیدند.

سلطان محمد بن تغلق و فیروز شاه تغلق که خود از طبع فاضلانه و ذوق ادبی خود بهره مند بودند، تعداد زیادی از دانشمندان برجسته را از قبیل ضیاء الدین برنی و شمس سراج عقیف، مورد حمایت و پشتیبانی قرار دادند. فیروز شاه تغلق خود رساله‌ای را تحت عنوان «فتوحات فیروز شاهی» به رشته تحریر در آورد. بدر چاچ و عصامی نویسنده «فتوحات سلطانی» از شاعران نامدار این دوره بودند. در میان شاهان لودی تنها سلطان سکندر لودی با تخلص شاعری «گلرخی» بود که از هنر و ادبیات حمایت و پشتیبانی می‌کرد.

شاعران و دانشمندان مشهوری چون دانشمند معروف ایرانی رفیع الدین شیرازی و از بارزترین فلاسفه عبدالله تلمبی و شیخ عزیزالله و از تذکره نویسان و شاعران سترگ شیخ جمالی دهلوی (م. ۱۵۳۶/۹۴۲)، در کنف حمایت حکمرانان این دوره به شهرت رسیدند.

در خلال این دوره نه تنها مسلمانان آثار مختلف خود را در زمینه‌های هنر، فنون، ادبیات و علوم پدید آوردند بلکه غیر مسلمانان نیز زبان فارسی را برای آفرینش‌های ادبی برگزیدند. علاوه بر سلاطین دهلی، حکومت‌های مستقل

داخلی دیگر از قبیل دکن، گجرات، جونپور و بنگال نیز پشتیبان ادیبان و دانشمندان بودند.

«محمود گاوآن» از دکن که خود وزیر و از دانشمندان و سیاستمداران و شعرا بود و عبدالکریم نامی و صدر جهان، فضل الله بن زین العابدین از گجرات و شیخ شهاب الدین دولت آبادی از جونپور تعداد دیگری از دانشمندان بودند که رشد و کمال آنها مرهون پشتیبانی و توجه مخصوص حاکمان این دوره بوده است. دوره سلاطین دهلی بویژه عصر توسعه و شکوفایی که متجاوز از دو قرن بود: (قرون ۸-۱۴/۵۷-۱۳ م)، به لحاظ گسترش سریع اسلام در شبه قاره حائز اهمیت است و تحقق این امر حاصل جد و جهد مشایخ برجسته و طبقات مختلف صوفیه بود که این امر نتیجه به پیدایش مکتب بزرگ تصوف انجامید و اندیشه و تفکر صوفیانه در بخش عظیمی از مسلمانان و دانشمندان و ادیبان تأثیر نهاد بطوری که تصور می‌شود تقریباً تمام دانشمندان و شاعران نامدار در نوشته‌ها و سروده‌هایشان از اندیشه‌های صوفیانه الهام گرفته باشند. بخش عظیمی از آثار ادب و فارسی در شبه قاره در این دوره مشتمل بر موضوعات گوناگون تصوف است. در این دوره علاوه بر تصوف، ادبیات نیز تقریباً در تمام شاخه‌های معارف و دانش‌های رایج زمان که مختصراً در زیر می‌آید تجلی یافته است^(۱۱):

نثر:

پس از کشف المحجوب تا چچ نامه که توسط علی بن ابی بکر (۱۲۱۶/۶۱۳ هـ) در اوش از عربی به فارسی برگردانده شد، در زمینه نثر، اثری پدید نیامد. به دنبال این کتاب، کتاب تازه و بی‌سابقه دیگری با عنوان «تاج المآثر» نوشته دانشمند مشهور خواجه حسن نظامی نیشاپوری (۱۲۱۷/۶۱۴ هـ) نگاشته شد، این کتابها سرآغاز مرحله نوینی در تاریخ زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره محسوب می‌شود.

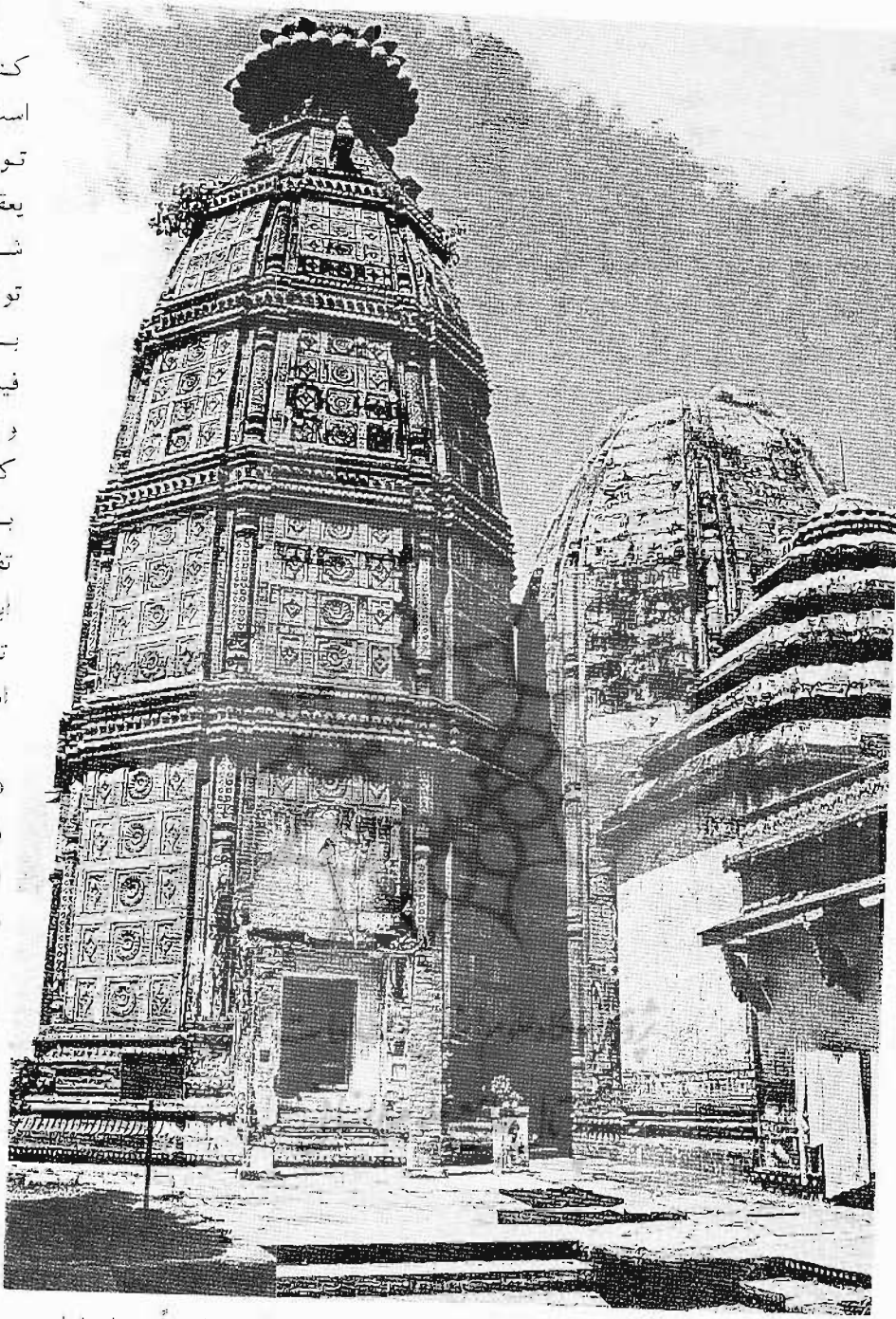
متون مذهبی:

برخی از متون مذهبی در این دوره به زبان فارسی است، مثل دوره قبل از سلاطین دهلی، نوشته‌های مذهبی بیشتر به زبان عربی است، با این وجود تعدادی از آثار مهم در موضوعات اصلی دین از قبیل تفسیر، فقه و حقوق اسلامی و

«فقه فیروزشاهی»

کتاب پراهمیتی در فقه است که بخش عظیمی از آن توسط مولانا صدرالدین یعقوب مظفر کرمانی نوشته شد و پس از مرگ وی توسط دانشمند ناشناخته‌ای به خواهش سلطان فیروزشاه تغلق، تجدید نظر و تکمیل گردید، متن این کتاب به زبان عربی است و به زبان فارسی شرح و تفسیر گردیده و به اجزاء و ابواب و فصول جداگانه‌ای تقسیم بندی گردیده است.^(۱۲)

کتاب دیگری با عنوان «فتاوی قراخانی» در فقه به وسیله همین نویسنده، مولانا صدرالدین یعقوب مظفر کرمانی (تألیف یافته که پس از درگذشت وی توسط «قبول قراخان» تکمیل شده است، از مقدمه آن برمی آید که به فیروزشاه تغلق اهدا گردیده است. سرتاسر این کتاب مشتمل است بر تعدادی پرشهای معتبر و سودمند

که اصطلاحاً به «استفتاء» موسوم است، و نظرخواهی از متخصص علوم دینی (مفتیان) و پاسخ بدانها است. پرشهای به زبان فارسی و پاسخ‌ها بیشتر به زبان عربی است.^(۱۳) «فوائد فیروزشاهی» نیز یکی از کتب مهم فقه است که توسط شرف محمد العطار نوشته شده و به سلطان فیروزشاه تغلق پیشکش گردیده است. این کتاب دائرة المعارفی است که شامل پرسش‌های گوناگون در مباحث عمومی فقه و حقوق اسلامی است.^(۱۴)

غیره به فارسی نوشته شده است. مهمترین و ارزشمندترین اثر در تفسیر، کتابی بنام «بحر الأمواج» نوشته قاضی شهاب الدین دولت آبادی^(۱۱) (م. ۸۴۹/۱۴۴۵ هـ) است. وی در عصر خود یکی از بزرگترین دانشمندان و حکما و نویسندگان چند اثر دیگر به زبان‌های فارسی و عربی بود. این کتاب تفسیر مبسوطی از قرآن شریف و شامل چهار جلد است و هم اکنون در شبه قاره به عنوان یکی از نقاط عطف تاریخی در متون مذهبی قابل توجه و تأمل است.

«فتاوی ابراهیم شاهی» نیز کتاب دیگری است که توسط حکیم مشهور قاضی شهاب الدین دولت آبادی - نویسنده کتاب بحر الموج - تألیف یافته و به سلطان ابراهیم شاه شرقی از جونپور (م. ۱۴۴۰م) که یکی از مشوقان مؤلف بوده، تقدیم شده است.^(۱۵) در این دوره همچنانکه قبلاً یاد شد بر تعداد عرفای اسلامی افزوده شد و به تبع آن متون عرفانی زیادی پدید آمد، که می توان آنها را به سه موضوع اصلی زیر دسته بندی نمود:

۱- متون اصلی شامل کتب و مقالاتی که در موضوع خاص تصوف نوشته شده است.

۲- مکتوبات (نامه ها)، مجموعه نامه هایی که مشایخ مختلف صوفیه به شاگردان و مریدان خود نوشته اند که معمولاً این نامه ها پاسخگونه ای است به پرسش ها و نظرخواهی هایی در موضوعات اصلی نظری و مشکلات عملی تصوف.

۳- ملفوظات (سخنان)، مجموعه ای از سخنان صوفیانه مشایخ است که در محافل خاص مریدان بیان شده و توسط یکی از شئونندگان فراهم آمده است.

متون اصلی:

در این دوره تعدادی از آثار در موضوع تصوف به وسیله مشایخ صوفیه به رشته تحریر در آمده است. قاضی حمیدالدین ناگوری (م. ۱۲۴۳/۵۶۴۱ه) یکی از شاگردان قطب الدین بختیار کاکلی (م. ۱۲۳۵/۵۶۳۳ه)، بزرگترین دانشمند و پرتألیف ترین نویسنده این دوره به شمار می آید و به لحاظ نبوغ و تبحرش به عنوان «ابوسفیان ثوری ثانی» شهرت یافته است. یکی از مهمترین و مشهورترین آثار او «طوابع الشمس» است که شرح مبسوط عارفانه ای است در دو مجلد درباره نود و نه اسم از اسماء جلاله خداوند. این کتاب، بسیار مورد تصدیق عرفای اسلامی بعدی قرار گرفته است. کتابهای «راحة الارواح»، «لوايح» و «عشقیه» نیز بدو منسوب است.^(۱۶)

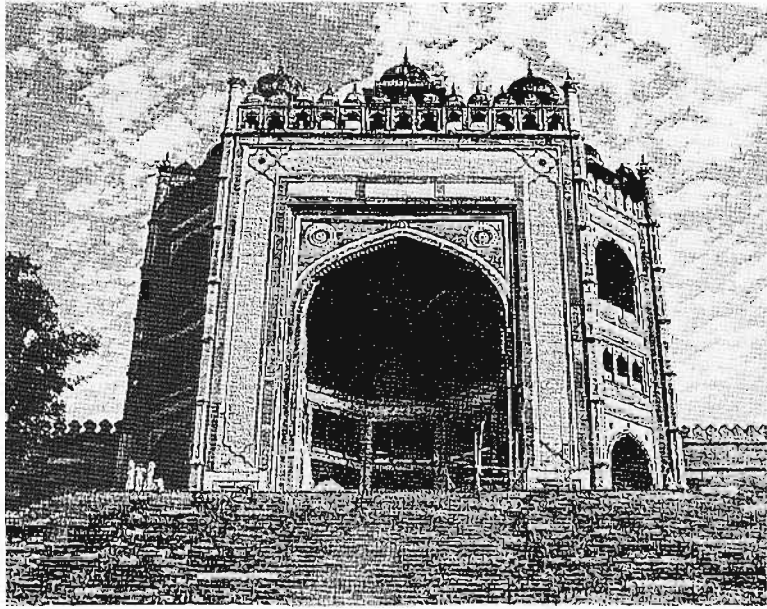
از نویسندگان معروف صوفی در این دوره «شیخ حمیدالدین صوفی ناگوری» (م. ۱۲۷۴/۵۶۷۳ه) است که یکی از شاگردان «خواجه معین الدین حسن سجزی چشتی» (م. ۱۲۳۵/۵۶۳۳ه) است، خواجه به دلیل چشم پوشی و ترک مطلق از علائق دنیوی شیخ لقب «سلطان التارکین» را به وی

ارزانی داشت. به عقیده مصنف نزهة الخواطر، او اولین نویسنده صوفی از سلسله چشتیه است که اصول طریق صوفیه را نگاشته است.^(۱۷) کتابهای دیگری که به وی منسوب است عبارتند از: «اصول الطریقه»، «مکتوبات» و «مونس الارواح».

نوه وی «شیخ فریدالدین ناگوری» نیز مجموعه سخنان او را با عنوان «سرورالصدر» گردآوری و تألیف کرده است.^(۱۸)

«خواجه رکن الدین عمادالدین دبیر کاشانی» (م. ۱۳۳۱/۷۳۲ه)، شاگرد و جانشین «شیخ برهان الدین غریب»، نیز یکی از نویسندگان این دوره است که چند کتاب در موضوع تصوف نگاشته است. کتاب «شمايل الاتقياء» که به خواهش شیخ خود نوشته است، مهمترین کتاب اوست. این کتاب شامل مباحث سودمندی در مسائل اصلی تصوف و بالغ بر بیش از نود و یک قسمت است که به چهار بخش اصلی تقسیم می شود. کتب دیگری که به وی منسوب است و بیشتر آنها موجود نیست عبارتند از: «نفائس الانفاس»، «رساله غرائب»، «رموز الوالیهین»، «انکارالمذکور» و «تفسیر رموز».^(۱۹)

یکی از نویسندگان طراز اول شبه قاره «شیخ ضیاء الدین نخشی» معروف به ضیاء نخشی است؛ وی شاگرد و مرید شیخ فریدالدین ناگوری بود و به سال (۱۳۵۱/۷۳۲ه) در بدایون درگذشت. مهمترین اثر این نویسنده «سلک السلوک» است که به عنوان منبعی مهم و قابل اعتماد مورد استفاده صوفیان و نویسندگان بعدی قرار گرفته است. این کتاب دارای یک مقدمه و یکصد و پنجاه و یک باب موسوم به «سلک» است. شانزده سلک اولیه شامل اصطلاحات عرفانی و بقیه شامل شرح های کوتاهی درباره موضوعات مختلف تصوف و شرح حال دوازده تن از صوفیان برجسته است. در میان آثار او، «طوطی نامه»، «جزئیات و کلیات» (شرح چهل ناموس)، «گلریز»، «شرح دعای سُرینانی»، «عشره مبشره»، «انیس العاشقین»، «رساله سلوک» و «لذات النساء» را می توان نام برد.^(۲۰) «شیخ شرف الدین احمد بن یحیی منیری» (م. ۱۳۷۲/۷۷۲ه) یکی از شاگردان بزرگ و جانشین شیخ نجیب الدین متوکل از سلسله فردوسیة، نیز یکی از دانشمندان قدر اول این دوره بود. وی در موضوع تصوف کتب متعددی را به رشته تحریر

«خواجه سید محمد گیسو دراز گلبرگه» (م. ۱۴۲۲/۸۲۵هـ)، شاگرد شیخ نصیرالدین چراغ دهلی (م ۱۳۵۶/۷۵۷هـ) بود. چند کتاب او که از همه مهمتر است، عبارتند از: «شرح پنج جزو (پاره) از «قرآن شریف»، «شرح رساله قشیریه»، «شرح فصوص الحکم»، «شرح آداب المریدین»، «شرح تعریف»، «شرح تمهیدات»، «وجود العاشقین»، «رساله اذکار»، «رساله در تصوف»، «حدائق الانس»، «حظائر القدس» و غیره...^(۲۴) علاوه بر عرفانی یاد شده تعداد زیاد دیگری از عرفا و حکما در توسعه ادبیات صوفیانه در شه قازه سهم بوده اند.

مکتوبات (نامه ها):

مکتوبات (نامه های مشایخ صوفیه) در متون عرفانی فارسی بسیار حائز اهمیت است. هرچند ممکن است به نظر رسد که نامه نگاری بین مشایخ صوفیه و پیروان آنها و سایر رجال در شبه قاره توسط مشایخ صوفیه آغاز گردید ولی در عین حال شکل منظم و رسمی این نوع نامه ها به عنوان یک قالب ادبی توسط شیخ حمیدالدین صوفی ناگوری (م. ۱۲۷۴/۶۷۳هـ) متداول گردیده است. نامه های شیخ حمیدالدین صوفی ناگوری که بیشتر به شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی نوشته شده است.^(۲۵) نه تنها جنبه های گوناگون تصوف (بیشتر در فقر و غنا) را مورد بررسی قرار می دهد بلکه یکی از الگوهای جالب و نمونه های نشر موزون و فصیح و بلیغ فارسی در این دوره محسوب می شود. مکتوبات منسوب به شیخ مشهور، شرف الدین ابوعلی قلندر پائی پئی (م. ۱۳۲۴/۷۲۴هـ)، به ترتیب زمانی دومین مجموعه مکتوبات است که در شبه قاره به وجود آمده است.^(۲۶)

شیخ شرف الدین احمد یحیی میری (م. ۱۳۷۰/۷۷۲هـ) احتمالاً بزرگترین مکتوبه نویس این دوره بوده است. به مجموعه از مکتوبات به وی نسبت داده اند که عبارتند از: «مکتوبات صدی (صدنامه)»، «دویست و چند مکتوب» و «مکتوبات بیست و هشت».^(۲۷)

در آورده است. علاوه بر مجموعه نامه ها و سخنان وی، آثار مشهور دیگری از قبیل «شرح آداب المریدین»، «فوائد رکنی»، «رساله مکیه»، «ارشاد الطالین»، «ارشاد السالکین، فوائد المریدین»، «اجوبه»، «عقاید اشرفی»، «لطائف المعانی»، «مرآت المحققین» و «اشارات» از وی به جای مانده است.^(۲۸)

«امیر کبیر میر سیدعلی همدانی» یکی از مشاهیر مشایخ عرفای شبه قاره در قرن هشتم هجری (چهاردهم میلادی) است، وی یکی از پراثرترین عرفای اسلامی است. درباره وی گفته می شود که تعداد زیادی کتاب و رساله به رشته تحریر در آورده است و طبق یک روایت یکصد و هفتاد کتاب به وی نسبت می دهند.

چند کتاب مشهورتر او عبارتند از: «شرح فصوص الحکم»، «شرح اسماء الحسنی»، «ذخیره الملوک»، «مشارب الاذواق»، «اصطلاحات الصوفیه»، «اسرار النقطه»، «مرآت الثائین»، «مکتوبات امیریه» و غیره...^(۲۹)

«خواجه مسعود بک» که اصولاً به «شیرخان»، مشهور بود (م. ۱۲۳۲/۸۳۶هـ) و به خاندان سلطنتی فیروز تغلق انتساب داشت و اواخر عمرش را در انزوا به سر برد، نیز یکی از دانشمندان و نویسندگان بزرگ این دوره است. وی تعدادی کتاب در موضوع تصوف نگاشته است. مهمترین اثرش، «مرآت العارفين» است که شیخ صدرالدین محدث دهلوی و دانشمندان دوره های بعد بر آن صحه گذاشته اند.^(۳۰) «شیخ عبدالحق محدث» معروف به

«گلزار ابرار» از دیگر مجموعه نامه های مهم است که به عارف مشهور، شیخ نورالدین قطب عالم از بنگال (م. ۱۱۴۱/۹۱۳) منسوب است. این مجموعه توسط «شیخ حسام الدین مانکپوری» مرتب شده و شامل یکصد و بیست و یک نامه است. این مجموعه، نیز به لحاظ زیبایی و ویژگی در سبک نگارش ارزشمند است. (۲۸)

از دیگر مجموعه های مشهور، «مکتوبات امیریّه»، «مکتوبات اشرفی» و «رسائل» را که به ترتیب منسوب است به «شیخ امیرکبیر سید علی همدانی» (م. ۱۳۵۸/۵۷۸۶)، «شیخ سید محمد اشرف جهانگیر سمنانی» (م. ۱۴۰۵/۸۰۸) و «شیخ حسن بن حسین بلخی» (م. ۱۴۲۰/۸۴۴) می توان نام برد.

ملفوظات (سخنان):

ملفوظات به عنوان یکی از انواع نوشته های ادبی و اصطلاحات عرفانی، «مجموعه سخنرانی ها و بیاناتی است که از مشایخ مسلم عرفان در محافل و ویژه ایراد گردیده و توسط یکی از شنوندگان ثبت شده است». این نوشته ها، مشهورترین بخش از ادب صوفیانه است که دوره سلاطین دهلی در شبه قاره پدید آمده است. با این وجود، صحت و اعتبار مجموعه های قدیمی ملفوظات از قبیل: «انیس الارواح»، «دلیل العارفين»، «فوائد السالكين»، «راحت القلوب» و «افضل الفوائد» مورد تردید بعضی از دانشمندان معاصر مثل «شیخ محمد اکرام»^(۲۹)، و «سید ابوالحسن علی ندوی» واقع شده است.^(۳۰) در هر صورت نمی توان اهمیت موضوعات این «ملفوظات» را نادیده گرفت.

تعدادی از عرفای مشهور شبه قاره در دوره سلاطین دهلی و «مجموعه سخنان» آنها عبارتند از:^(۳۱)

سخنان «شیخ معین الدین حسن سجزی» به نام «دلیل العارفين» که توسط جانشین مهم روحانی او یعنی شیخ قطب الدین بختیارکاکی، فراهم آمده است.

سخنان «شیخ حمیدالدین صوفی ناگوری» با عنوان «سرور الصدور» که توسط نوه بزرگ وی، شیخ فریدالدین بن شیخ عبدالعزیز ناگوری، گردآوری شده است.

سخنان «شیخ قطب الدین بختیارکاکی» با عنوان «فوائد انسا کین» که توسط بزرگترین جانشین روحانی او، فریدالدین مسعود دنج بخش، فراهم آمده است.

سخنان «شیخ فریدالدین مسعود گنج شکر» با عنوان

«راحة القلوب» که توسط جانشین وی، شیخ نظام الدین اولیاء، تنظیم یافته است.

سخنان «شیخ نظام الدین اولیاء» با عنوان «فوائد الفوائد» که توسط شاعر پارسی گوی مشهور و شاگرد مورد توجه وی، امیرحسن سجزی، گردآوری شده است و «افضل الفوائد» که گفته می شود توسط شاعر بزرگ و دانشمند مشهور - امیرخسرو دهلوی - فراهم آمده است و «راحة المحجین» که به نظر می رسد به عنوان بخش دوم «افضل الفوائد» توسط امیرخسرو دهلوی فراهم آمده باشد و «دُرر نظامی» فراهم آورده شیخ علی محمود جاندار دهلوی.

سخنان «شیخ سید محمد گیسو دراز گلبرگوی» عبارت است از:

۱- «جوامع الکلم» که توسط بزرگترین فرزندش - سید شاه حسین محمد الحسینی - معروف به سید محمد اکبر گردآوری شده است.

۲- «انوارالمجالس» فراهم آورده شیخ علاء الدین از شهر گلبرگه.

سخنان «شیخ محمد سید جلال الدین بخاری» مشهور به «مخدوم جهانیان جهانگشت» عبارت است از:

۱- «جوامع العلوم» که توسط ابوعبدالله علاء الدین علی بن اشرف دهلوی فراهم آمده است.^(۳۲)

۲- «خزانه جلالی» گردآورده احمد بهاء بن حسن.

۳- «جواهر جلالی» فراهم آورده فضل الله بن ضیاء عباس.

۴- «سراج الهدایه» که گفته می شود توسط عبدالله یا احمد برنی و یا احمد معین سباهپوش فراهم آمده است.

سخنان «شیخ برهان الدین غریب» عبارت است از:

۱- «حصول الاصول» گردآورده خواجه حمیدالدین کاشانی.

۲- «هدایات القلوب» که توسط شیخ حسن تنظیم یافته است.

۳- «نفاتس الانفاس» فراهم آمده رکن الدین کاشانی.

سخنان «شیخ نصیر الدین محمود چراغ دهلی»:

۱- «خیرالمجالس» که توسط خواجه حمید قلندر گردآوری شده است.

۲- «مفتاح العاشقین» گردآورده محبت الله.

سخنان «شیخ شرف الدین» احمد یحیی منیری:

۱- «معادن المعانی»، ۲- «خوان پیر نعمت»، ۳- «راحت

القلوب» که هر سه توسط مولانا زین بدر عربی فراهم آمده است.

۴- «کنز المعانی» و چند مجموعه دیگر که توسط گردآورنده ناشناخته ای فراهم آمده است.

سخنان «سید اشرف جهانگیر سمنانی» با عنوان «لطائف اشرفی» که توسط شیخ نظام الدین حاجی یمنی گردآوری شده است.

تاریخ:

تعداد قابل توجهی از متون ادب فارسی را در این دوره متون تاریخی تشکیل می‌دهد، این آثار از نظر اصالت و دست اول بودن منابع علوم عقلی و توسعه های اجتماعی در زمینه های گوناگون جامعه مسلمانان در شبه قاره بسیار قابل اهمیت اند. با نگاهی اجمالی به گزیده هایی از آثار تاریخی در دوره سلاطین، منابع زیر را می‌توان نام برد.

«حجج نامه» که به «تاریخ قاسمی» و «فتحنامه سند» معروف است قدیمترین و معتبرترین تاریخ سند است. این تاریخ، جزئیات وقایع و جنگهای محمد بن قاسم و حوادث مربوط را در بردارد. این کتاب ترجمه ای از یک کتاب قدیمی عربی است که توسط تعدادی از نویسندگان ناشناخته نوشته شده و به وسیله علی بن حمید کوفی (م. ۱۲۲۰/۶۱۷هـ) به سال (۱۲۱۶/۶۱۳هـ) یا اندکی پس از این تاریخ به فارسی برگردانده شده است. این کتاب به «عین الملوک» که یکی از وزرای مشهور ناصرالدین قباچه بود تقدیم شده است. (۳۲)

«تاج المآثر» اولین کتاب در تاریخ عمومی شبه قاره است که با جنگهای سلطان شهاب الدین غوری آغاز شده و تا رویدادهای سال (۱۲۱۷/۶۱۴هـ) یعنی هفتمین سال دوره سلطنت سلطان شمس الدین ایلتمش ادامه می‌یابد.

این کتاب بنابه درخواست «سلطان قطب الدین ایبک» توسط «صدرالدین محمد بن حسن نظامی نیشابوری» به فارسی تألیف شده است. این نویسنده کتاب خود را در سال ۵۶۰۲/۱۲۰۶هـ شروع و به سال ۶۱۴/۱۲۱۷هـ یا اندکی پس از این تاریخ به پایان برده است. این کتاب نه تنها به عنوان یک منبع معتبر و اصیل پیش از دوره سلاطین محسوب می‌شود، بلکه به لحاظ سبک زیبا و نثر موزون و مزیّنی که دارد به عنوان نمونه ویژه ای در نثر کهن زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره قابل تأمل و ملاحظه است. (۳۳)

«طبقات ناصری»، تألیف «ابوعمر و عثمان بن محمد» مشهور به مولانا منهایج الدین سراج جوزجانی (م. ۱۲۶۰/۶۵۸هـ)، یکی از مشهورترین آثار در تاریخ

عمومی مسلمانان از آفرینش آدم (ع) تا زمان نویسنده است.

این کتاب در سال (۱۲۶۰/۶۵۸هـ)، تألیف یافته و به سلطان دهلی - سلطان ناصرالدین محمد - تقدیم شده است.

بخش هایی از این کتاب که شامل دوره «غزویان»،

«غوریان» و «سلاطین اولیه دهلی» است، بسیار قابل

اهمیت است و به لحاظ سبک زیبایی که دارد به عنوان یکی

از چند متن تاریخی فارسی نیز قابل تأمل است (۳۴). شاعر

برجسته پارسی گو «امیر خسرو دهلوی» نیز چندین اثر در

تاریخ معاصر خود را به نثر و نظم تألیف کرده است، پنج

مثنوی مشهور تاریخی وی عبارتند از:

۱- «قران السعیدین» به سال ۱۲۸۹/۶۸۸هـ تألیف شده است.

اصولاً این تاریخ جزئیات ملاقات ها و جلسات عمومی

«سلطان معزالدین کیقباد» و پدرش «ناصرالدین بغراخان

(۱۲۸۹/۶۸۸هـ) را در «آود» بیان می‌کند.

۲- «مفتاح الفتوح»، به سال ۱۲۹۱/۶۹۰هـ تألیف شده،

است و شامل جنگها و فتوحات «سلطان جلال الدین

خلجی» است.

۳- «دیول رائی و خضر خان» که به «عشقیه» معروف است

به سال ۱۳۱۶/۷۱۵هـ تألیف شده است.

۴- «نُه سپهر»، به سال ۱۳۱۸/۷۱۸هـ تألیف شده و شامل

وقایع سه سال اول سلطنت قطب الدین مبارکشاه خلجی

است.

۵- «تغلق نامه»، به سال ۱۳۲۵/۷۲۵هـ یعنی اندکی پیش از

مرگ شاعر تألیف یافته و شامل رویدادهای روزهای پایانی

سلسله خلجی و تشکیل حکومت تغلق، توسط «غیاث الدین

تغلق شاه» است.

علاوه بر کتب یاد شده «خزائن الفتوح» نیز یکی دیگر از

آثار مهم و معتبر تاریخی در این دوره است که تاریخ

مختصری از دوره سلطنت علاء الدین خلجی از عصر

شکوفائی اش از سال ۱۲۹۶/۶۹۵هـ تا سال ۱۳۱۱/۷۱۱هـ

است. (۳۵) این تاریخ یکی از منابع ارزشمند برای جنگهای

سلاطین در «دکن» به حساب می‌آید.

«تاریخ فیروزشاهی»، نوشته «ضیاء الدین بمرنی» به

سال ۱۳۵۷/۷۵۸هـ از برجسته ترین کارهای تاریخی پس از

طبقات ناصری و مکمل آن است. این کتاب از آغاز دوره

سلطنت سلطان غیاث الدین بلبن تا پایان هفتمین سال

سلطنت سلطان فیروزشاه تغلق را مورد

بررسی قرار می‌دهد. این کتاب همواره به عنوان یک منبع اصلی و معتبر در دوره ما نحن فیه مورد توجه بوده است.^(۳۶)

یکی از منابع تاریخی دیگر با عنوان مشابه تاریخ فیروزشاهی در دست است که از سلطنت سلطان فیروزشاه تغلق آغاز و با توصیف تاخت و تاز تیمور به دهلی در سال ۱۳۹۸م/۸۰۱هـ پایان می‌پذیرد. این کتاب در حدود سال ۱۳۹۸م/۸۰۱هـ توسط دانشمند مشهور شمس سراج عقیف که به دربار فیروزشاه تغلق راه یافت نوشته شده است.^(۳۷)

«تاریخ مبارکشاهی»، تألیف یحیی بن احمد بن عبدالله سرهندی در حدود سال ۱۴۳۴م/۸۳۸هـ نیز یکی از منابع مهم است که تاریخ عمده حکومت مسلمانان بر شبه قاره تا دوره سلطنت «سلطان معزالدین ابوالفتح مبارکشاه» از سلسله سادات، را مورد بررسی قرار می‌دهد. که این کتاب عنوانش، از نام همین سلطان برگرفته است.^(۳۸)

از دیگر آثار مشهور تاریخی در این دوره «فتوحات سلطانی» یا «شاهنامه هند» است که توسط «خواجه عبدالملک اسماعیل» به رشته نظم کشیده شده است. از آثار به جا مانده در این زمینه، «اخبار برمکیان» تألیف ضیاء الدین برنی، «فتوحات فیروزشاهی» تألیف سلطان فیروزشاه تغلق، «بهمن نامه دخانی» (در قالب مثنوی) تألیف علی حمزه آذری، «مآثر محمودشاهی»، تألیف علی بن محمود شهاب حکیم، «طبقات محمود شاهیان»، تألیف عبدالکریم ز «تاریخ مظفر شاهی» توسط نویسنده ای ناشناخته را می‌توان برشمرد.

تذکره نویسی (شرح احوال):

از دیگر شاخه های بسیار سودمند ادبیات مجموعه هایی است که مشتمل است بر شرح احوال و تذکره. این نوع نوشته ها به فارسی برای اولین بار در دوره پیش از سلاطین دهلی توسط نویسنده کشف المحجوب که مشتمل بر شرح احوال مشایخ بزرگ صوفیه بود، آغاز گردید و در دوره سلاطین نیز توسعه و ادامه یافت و آثار ارزشمندی در شرح احوال شاعران و صوفیان نگاشته شد. «الباب الالباب» اولین مجموعه شرح حال شعرای فارسی است که به سال (۱۲۲۱م/۶۱۸هـ) در دو جلد توسط «نورالدین محمد عوفی بخاری» نوشته شده است و به «عین الملک فخرالدین حسین بن شرف الملک» وزیر

ناصرالدین قباچه در سند، تقدیم شده است.^(۳۹)

شرح احوال مشایخ صوفیه نقش مهمی در حفظ و اشاعه سنت های عرفای اسلامی داشته است. این شروع متضمن کیفیات و ویژگیهای اخلاقی و روحانی و معنوی برجستگان عرفاست که تأثیر عمیقی بر روی خوانندگان داشته است.

«سیرالاولیاء» مورخ سال (۱۳۶۸م/۷۷۰هـ) تألیف «سید محمد مبارک کرمانی» مشهور به امیر خورد [خرد] دومین تذکره قدیمی از مشایخ صوفیه در شبه قاره است. این شرح عموماً شامل مشایخ بزرگ سلسله چشتیه از حسن بصری (۷۲۸م/۱۱۱۰هـ) تا زمان نویسنده است.^(۴۰) «منبع الانساب» نیز یکی از شرح حال های مشهور و مهم است که بعد از سال ۱۴۲۷م/۸۳۰هـ توسط «سید معین الحق بن سید شهاب الحق» تألیف یافته است و مشتمل بر شرح حال مشاهیر صوفیه از سلسله های مختلف است.^(۴۱) از دیگر تذکره های معروف این دوره، «تذکره حمیدیه» تألیف شهرالله، «مناقب غوثیه» تألیف محمد صادق شهبابی، «مناقب شاه مینا» تألیف محیی الدین بن حسین رضوی حسینی، «تاریخ حبیبی و تذکره مرشدی» تألیف عبدالعزیز (۱۴۴۵م/۸۴۹هـ) را می‌توان نام برد.

فرهنگ نویسی:

چنانکه قبلاً یاد شد، زبان فارسی، از زمانی که به عنوان زبان درباری و رسمی شبه قاره، شناخته شد، به طور کلی به عنوان نشانه فرهنگ و برتری مورد توجه مردم واقع گردید، به سخن دیگر زبان فارسی، زبان مسلمانان و حکمرانان بود، و تمام طبقات مردم، میل داشتند که به منظور احراز موقعیت و پست های مشخص و ممتاز اجتماعی در مؤسسات دولتی و رسمی و نیز تماس زیاد با طبقه حاکمه زبان فارسی را بیاموزند. این استقبال عمومی برای کسب دانش و مهارت در زبان فارسی، انگیزه ای برای نگارش فرهنگ های فارسی فراهم آورد، لذا تعداد قابل توجهی از فرهنگ های فارسی، در طی این دوره نسبتاً طولانی پدید آمد. شماری از این آثار که شهرت بیشتری دارند، عبارتند از:

«فرهنگ قواس» در پنج بخش توسط «محمد فخرالدین مبارکشاه غزنوی» مشهور به کمانگر یا قواس (کمان ساز)، در دوره سلطنت سلطان علاء الدین خلجی تألیف شد که می‌توان گفت اولین فرهنگ فارسی در شبه قاره است.^(۴۲)

«دستور الافاضل»، دومین فرهنگ قدیمی فارسی در

آسیای جنوبی است که توسط مولانا رفیع دهلوی (م. ۱۳۴۶م/۱۳۴۷هـ)، به سال (۱۳۴۲م/۱۳۴۳هـ) در خلال سلطنت سلطان محمد بن تغلق شاه، تألیف شده است. (۴۳)

«مؤید الفضلا» تألیف محمد بن شیخ لار دهلوی ب سال (۱۵۱۹/۹۲۵هـ) آخر فرهنگ مشهور است که در خلال حکمرانی سلاطین دهلوی نگارش یافت است. (۴۴)

«ادات الفضلا»، تألیف «قاضی خان بدر محمد دهلوی» به سال ۱۴۹۱م/۸۲۲هـ یکی از فرهنگ های مهم است که مورد استفاده زیاد دانشمندان و شعراء مشهور واقع شده است. (۴۵)

علاوه بر فرهنگ های یاد شده تعدادی از فرهنگ های مشهور این دوره عبارتند از: «بحر الفضائل» تألیف فضل الدین محمد بن قوام، «مفتاح الفضلاء» تألیف محمد بن داود بن محمد صادق آبادی، «شرف نامه منیری» مشهور به «شرف نامه ابراهیمی» و «فرهنگ ابراهیمی» تألیف شیخ ابراهیم قواس، «فرهنگ مجمل المعجم» تألیف عاصم شعیب عبدوسی، فرهنگ «تحف السعاده»، تألیف محمود بن ضیاء الدین محمد و «فرهنگ ابراهیم شاهی» که توسط دانشمندی ناشناخته تألیف یافته است.

هنر و علوم:

گرچه گرایش و علاقه دانشمندان بیشتر به شاخه های یاد شده در ادبیات بود، معهداً حوزه فعالیت علمی خود را در زمینه های مختلف هنر و علوم از قبیل: موسیقی، نجوم، طب، علم سیاست و غیره گسترش دادند. دوره سلطنت سلسله های تغلق و لودی در پیشرفت شاخه های هنر و علوم بسیار قابل اهمیت است. در این دوره نه تنها کتابهایی از عربی و هندی به ویژه سانسکریت به فارسی برگردانده شد بلکه چندین کتاب نیز به عنوان منبع و مأخذ در این باره نگاشته شد.

کتاب «آداب الحرب و الشجاعة» معروف به «آداب اسوارک و کفایة الملوک» توسط محمد بن منصور بن سعید مشهور به «فخر مدنی» نوشته شده این کتاب مختصراً شامل علم سیاست است و به سلطان شمس الدین ایلتتمش تقدیم شده است. (۴۶)

در این دوره چند کتاب نیز درباره علم طب نوشته شده است. حکیم منصور بن محمد دو کتاب مهم یکی به نام «کفایة معدهایه» را در دو جلد که یکی از آنها شامل

جنبه های نظری و عملی طب و دیگری درباره دارو غذاست به رشته تحریر در آورد. (کتاب دوم راجع به علم تشریح و نامش «تشریح منصوری» است. (۴۸)

اثر برجسته دیگر به نام «معادن الشفاء» که به «طب سکندری» نیز معروف است بال ۱۵۱۲م/۹۱۸هـ توسط «میان بهورا» (در گذشته ۱۵۲۶م/۹۳۲هـ) نوشته و به سلطان سکندر لودی تقدیم شده است. (۴۹)

از دیگر آثار مشهور در علم پزشکی «مناهل الانظار» و «ادویه مفرده» تألیف عبدالله لاری [شفاء الخالی] تألیف عبدالکریم قوام ناگوری (م. ۱۳۱۹م/۱۳۱۹هـ)، «جزئیات و کلیات»، تألیف ضیاء الدین نخشی و «فرس نامه هندی» ترجمه ای از زبان سانسکریت توسط عبدالحسین بن سید هاشمی رامی توان نام برد.

شعر:

در طول این دوره شعرا نه تنها راههای سنتی شعر فارسی به ویژه مدیحه سرایی را پیمودند، بلکه موضوعات جدیدی را در شعر وارد کردند. همچنانکه قبلاً گفته شد بزرگترین عامل در تکامل تدریجی قالب ها و محتوای شعر فارسی، حضور عنصر عرفان و تصوف در ادبیات بوده است. نه تنها صوفیان برجسته ای که دارای استعداد شاعرانه بودند مثلاً «شیخ ابوعلی قلندر پانی پتی»، «شیخ فخرالدین ابراهیم عراقی همدانی»، «شیخ عثمان مؤندی» معروف به لغز شهباز قلندر، سید محمد بنده نواز گیسودر از دهلوی، «شیخ مسعود بک»، «شیخ حمید قلندر» و تعداد زیاد دیگری به سرایش شعرهای صوفیانه روی آوردند. بلکه درباره شاعران درباری نیز که مشهورترین آنها «امیر خسرو دهلوی» و «امیر حسن سجزی» بودند در شعر از عقاب صوفیانه الهام گرفتند.

تعداد زیادی از شعراء پارسی گوی در دوره سلاطین دهلوی به شهرت رسیدند که علاوه بر شاعرانی که ذکرشان گذشت گروه دیگری که مشهور ترند، عبارتند از:

«بهاء الدین اوشی»، «حسن نظامی نیشابوری»، «تاج الدین دیریزد یا سنگریزه، خواجده بونصر ناصری»، «اسوبکر روحانی سمرقندی»، «بهاء الدین علی»، «شهاب الدین مهران»، «شمس الدین دیر»، «فخرالدین عمید نظامی»، «امیر خسرو»، «امیر حسن سجزی»، «بدر چایچ»، «ضیاء نخشی»، «ضیاء الدین برمی»، «شمس سراج

عزیف»، «ظہیر دہلوی»، «عصامی»، «ظہوری ترضیزی»
و «جمال دہلوی» (۵۰).

با این وجود، بزرگترین پارسی سرا و یکی از برجسته ترین و متبحرترین دانشمندان در شبه قاره، امیر خسرو (م. ۱۳۲۵ھ/ ۷۲۵ھ) است. از یک سو، وی در سرودن شعر فارسی بی نظیر است و از سوی دیگر در صدد تکمیل سایر رشته های هنر و علوم از قبیل موسیقی، ریاضیات، تاریخ نگاری و نثر منشیانه و موزون برآمد. در موسیقی چند روش (راه) تازه را پدید آورد، اما استعداد شگرفش بیشتر به شعر منحصر شد. وی صنایع بدیعی جدیدی در علم معانی و بیان ارائه نمود و بحور جدیدی نیز در عروض اختراع کرد. وی در انواع قالب های رایج فارسی شعر سرود اما به لحاظ برخورداری از صفت ممیزه ای که به ندرت برای شعرای دیگر اتفاق می افتد در سه قالب عمده شعر فارسی یعنی: قصیده، مثنوی و غزل به درجاتی مساوی نثادی و مهارت داشت.

از دیگر ویژگیهای ممتاز امیر خسرو، سرودن سه خمسه به شرح ذیل است:

۱- اولین خمسه شامل پنج دیوان است به نام های: تحفة الصغر، وسط الحیات، غزوة الکمال، بقیه نقیه و نهایه الکمال.

۲- دومین خمسه که در جواب خمسه نظامی گنجوی سروده شده است، شامل پنج مثنوی است به نامهای: مطلع الانوار، شیرین و خسرو، آیینہ سکندری، لیلی و مجنون و هشت بهشت.

۳- سومین خمسه، که اغلب به عنوان خمسه تاریخی لقب داده شده است، شامل پنج مثنوی مهم تاریخی است به نامهای: قران السعدین، مفتاح الفتوح، دیول رانی و خضر خان، نه سپهر و تغلق نامه.

دیگر آثار مهم او عبارتند از:

۱- اعجاز خسروی، یکی از کارهای جالب و عالی اوست در پنج مجلد که در موضوع اصول نثرنگاری و صنایع بدیعی است.

۲- «خراتین الفتوح» که مشتمل بر فتوحات سلطان علاء الدین خلجی و رویدادهای مربوط است.

۳- «افضل الفوائد» که شامل سخنرانی ها و سخنان شیخ نظام الدین اولیاء است. ■

پی نوشت

۱- محمد عوفی، لباب الالباب، تهران، ۱۹۵۷، ص ۷۰.

۲- برای اطلاع بیشتر مراجعه کنید به کتابهای:

داراشکوه، سفینه الاولیاء، ترجمه اردو، کراچی، ۱۹۷۵م، ص ۲۰۹. مفتی غلام سرور، خزینة الأصفیاء، لکهنؤ، ۱۸۷۳، ج ۶، ص ۲۳۲ رحمان علی. تذکره علمای هند، لکهنؤ، ۱۹۱۴م، ص ۵۹. محمد اکرام، آب کوثر، لاهور، ۱۹۵۲، ص ۸۶. گروهی، تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، لاهور، ۱۹۷۱م، ج ۳، ص ۱۰۱. سید سعید الحق «Islamic thought and movement»، کراچی، ۱۹۷۹م، صص ۱۲۱-۱۱۴.

۳- تاریخ ادبیات مسلمانان... جلد ۳، ص ۱۷۱.

۴- برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به اقبال حسین «Early Persian Poets of India»، پتته، ۱۹۳۷م، صص ۱۰-۶.

۵- عوفی، لباب الالباب، ص ۴۱۹.

اقبال حسین، «Early Persian Poets of India» صفحه های ۱۱ به بعد. رضا زاده شفق، دکتر صادق، تاریخ ادبیات ایران، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۹۶. یحیی لاهوری، تاریخ شعر و سخنوران فارسی، لاهور، ۱۹۷۱م، ص ۱۹۵.

۶- عوفی، لباب الالباب، ص ۴۱۹.

اقبال حسین، «Early Persian Poets of India»، ص ۶۷ به بعد.

رفنازاده شفق، تاریخ ادبیات ایران، ص ۱۵۰.

مسعود سعد سلمان، دیوان، با مقدمه از محمد قزوینی، تهران، ۱۳۳۹ش ای، جی، بیرون «A Literary History of Persia» by E.G. Browne ج ۲، ص ۳۲۴.

۷- مسعود سعد سلمان، توسط آقا سید ابوالقاسم خوانساری، تهران، ۱۲۹۶ و با تصحیح رشید یاسمی و با مقدمه التفادی میرزا محمد قزوینی، تهران، ۱۳۲۹ش.

۸- قاضی منہاج سراج، طبقات ناصری، کابل، ۱۳۴۲ش، ج ۱، ص ۴۱۵.

۹- قاضی منہاج سراج، طبقات ناصری، کابل، ۱۳۴۲ش، ج ۱، ص ۲۱۵.

محمد قاسم هند: شاه فرشته، تاریخ فرشته، لکهنؤ، ص ۶۳.

۱۰- همان مأخذ، صص ۱۳۳-۹۴.

۱۱- عبدالحق محدث دہلوی، اخبار الاخبار، دہلی، ۱۳۳۲، ص ۱۸۰.

فرشته، تاریخ فرشته، ص ۳۰۶. مفتی غلام سرور، خزینة الأصفیاء، ج ۱، صفحه ۳۹. رحمان علی، تذکره علمای هند، ص ۸۸.

محمد اکرام، آب کوثر، ص ۵۰۷.

عبدالمقتدر، «Catalogue of Arabic and Persian Mss.», چاپ کتابخانه عمومی شرقی بانکپور، ج ۱۴، شماره ۱۱۱۷، اته، هرمان، «Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of India» Office، لندن، ۱۹۸۰، ج ۱، شماره ۲۶۷۹.

۱۲- همان مأخذ، شماره ۲۵۶۱.

۱۳- همان مأخذ، شماره ۲۹۷۱.

۱۴- عبدالمقتدر، فهرست...، جلد ۱۴، شماره ۱۱۲۵.

۱۵- فرشته، تاریخ فرشته، صفحه ۳۰۶.

۱۶- جمال دہلوی، سیر الاولیاء، ترجمه اردو، لاهور، ۱۹۷۶، ص ۲۱۰.

عبدالحق، اخبار الاخبار، ص ۳۷.

رحمان علی، تذکره علمای هند، ص ۵۲.

محمد اکرام، آب کوثر، ص ۱۲۲.

۱۷- عبدالحق، تره الخواطر، ترجمه اردو، لاهور، ۱۹۶۵، جلد ۱، ص ۲۱۷.

۱۸- نسخه خطی این کتاب در کتابخانه انجمن تاریخی پاکستان موجود است.

- جمالی دهلوی، سیر الاولیا، ص ۱۶.
- عبدالحق، اخبار الاخبار، صص ۳۷-۲۹.
- داراشکو، سفینه الاصفیاء، ج ۱، ص ۳۰۸.
- رحمان علی، تذکره علمای هند، ص ۲۵.
- محمد اکرام، آب کوثر، ص ۲۳۶.
- عبدالحی، نزهة الخواطر، ج ۱، ص ۲۱۷.
- ۱۹- عبدالحی، نزهة الخواطر، جلد ۲، ص ۶۷.
- عبدالمقندر، فهرست...، ج ۱۴، شماره ۱۳۶۶.
- ۲۰- مقاله نگارنده با عنوان «شیخ ضیاء الدین نخشبی، زندگی و آثار فارسی او» مجله انجمن تاریخی پاکستان (Pakistan Historical Society)، ج ۳۱، شماره ۴، اکتبر ۱۹۸۳، کراچی.
- ۲۱- پروفیسور مطیع الامام، شیخ شرف الدین احمد یحیی منیری و سهم او در نثر عرفانی فارسی، موجود در کتابخانه دکتر محمود حسین، دانشگاه کراچی. (این رساله هم اکنون به وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ می شود).
- ۲۲- دکتر اشرف ظفر، امیرکبیر، سیدعلی همدانی، ترجمه اردو، لاهور، ۱۹۷۲م.
- ۲۳- عبدالحق، اخبار الاخبار، ص ۱۶۸.
- مفتی غلام سرور، خزینه الاصفیاء، ج ۱، ص ۳۸۷.
- رحمان علی، تذکره علمای هند، ص ۲۲۶.
- عبدالحی، نزهة الخواطر، ج ۳، ص ۱۱۷.
- محمد اکرام، آب کوثر، ص ۴۹۳.
- ۲۴- عبدالحق، اخبار الاخبار، ص ۱۳۱.
- مفتی غلام سرور، خزینه الاصفیاء، ج ۱، صفحه ۳۸۱.
- رحمان علی، تذکره علمای هند، ص ۸۲.
- عبدالحی، نزهة الخواطر، ج ۳، صفحه ۱۸۷.
- محمد اکرام، آب کوثر، صفحه ۴۱۶.
- ۲۵- پانویس شماره ۱۸.
- ۲۶- پایان نامه دکتری نگارنده «شرح زندگی و آثار فارسی شیخ شرف الدین ابوعلی قلندر یانی یتی» موجود در کتابخانه دکتر محمود حسین، دانشگاه کراچی.
- ۲۷- همان پانویس شماره ۲۱.
- ۲۸- مفتی غلام سرور، خزینه الاصفیاء، ج ۱، صفحه ۳۹۲.
- محمد اکرام، آب کوثر، ص ۳۴۷.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۱۲۰.
- ۲۹- محمد اکرام، آب کوثر، صص ۲۸۲-۲۵۴-۲۲۹.
- ۳۰- ابوالحسن علی، تاریخ دعوت و عزیمت، ج ۳، ص ۱۲.
- ۳۱- برگرفته از محمد اکرام، آب کوثر، عبدالماجد دریابادی، تصوف اسلامی، تاریخ مسلمانان پاکستان و هند (بخش پنجم «ملفوظات» از عبدالماجد بردانی).
- ۳۲- علی بن احمد، چچ نامه، تصحیح عمر بن محمد داؤد پوته، دهلی، ۱۹۳۹.
- الیوت و داوسون «History of India»، لاهور، ۱۹۷۶ ج ۱، ص ۱۳۱.
- نبی احمد، تذکره مورخین، کراچی ۱۹۶۸م، ص ۲۱ به بعد.
- اخیراً چاپی جدید و انتقادی توسط دکتر ن. ابلوچ، انتشار یافته است.
- ۳۳- الیوت و داوسون، تاریخ...، ج ۲، ص ۲۰۴.
- ریو، فهرست نسخ خطی در موزه بریتانیا، ج ۱، ص ۲۲۹.
- صباح الدین عبدالرحمان، بزم مملوکیه، صفحه ۱۴.
- نبی احمد، تذکره مورخین، ص ۳۵.
- ۳۴- قاضی منہاج سراج، طبقات ناصری، ج ۱، ص ۷۲، الیوت و داوسون، تاریخ...، ج ۲، ص ۲۵۹.
- نبی احمد، تذکره مورخین، ص ۳۴.
- ۳۵- شبلی نعمانی، شعرا العجم، ج ۲، ص ۱۱۱.
- وحید میرزا، «Life and Works of Amir Khosrow»، لاهور، ۱۹۶۲.
- ۳۶- محدث دهلوی، اخبار الاخبار، ص ۱۰۳.
- مفتی غلام سرور، خزینه الاصفیاء، ج ۱، ص ۳۴۴.
- الیوت و داوسون، تاریخ...، ج ۳، ص ۹۳.
- نبی احمد، تذکره مورخین، ص ۳۸.
- ۳۷- الیوت و داوسون، تاریخ...، ج ۳، ص ۲۶۹.
- نبی احمد، تذکره مورخین، ص ۴۳.
- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ج ۳، ص ۲۸۲.
- ۳۸- الیوت و داوسون، تاریخ...، ج ۴، ص ۶.
- دکتر آفتاب اصغر، مقدمه تاریخ مبارکشاھی، ترجمه اردو، لاهور، ۱۹۷۶م.
- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ج ۳، ص ۲۸۳.
- ۳۹- براون، تاریخ ادبیات فارسی، ج ۲، ص ۴۷۷.
- دکتر علیرضا نقوی، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران، ۱۹۶۳م، ص ۵۹.
- ۴۰- عبدالحق، اخبار الاخبار، ص ۹۷.
- مفتی غلام سرور، خزینه الاصفیاء، ج ۱، ص ۳۶۶.
- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ج ۳، ص ۳۸۸.
- ۴۱- اته، فهرست...، انڈیا آفیس، شماره ۲۲۶.
- ریو، فهرست...، موزه بریتانیا، ج ۱، ص ۳۴۸.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۱۷.
- ۴۲- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۸۸.
- ۴۳- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ص ۳۸۹.
- ۴۴-
- ۴۵- ریو، فهرست...، ج ۲، ص ۴۹۱. تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۹۰.
- ۴۶- اته، فهرست...، ج ۱، شماره ۲۷۹۷.
- ریو، فهرست...، ج ۲، ص ۴۸۷.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۳۵.
- ۴۷- اته، فهرست...، ج ۱، شماره های ۲۲۹۷-۲۳۰۱.
- ریو، فهرست...، ج ۲، ص ۴۷۰.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۳۵.
- ۴۸- اته، فهرست...، ج ۱، شماره ۲۲۹۶.
- ریو، فهرست...، ج ۲، ص ۴۶۷.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۳۴.
- ۴۹- اته، فهرست...، ج ۱، شماره ۲۳۰۵.
- ریو، فهرست...، ج ۲، ص ۴۷۱.
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۳۵.
- ۵۰- صباح الدین عبدالرحمان، بزم مملوکیه.
- اقبال حسین، «... Early Persian Poets».
- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۳۵ به بعد.